

OSMANLI ŞEHİR TARİHLERİ AÇISINDAN YABANCI SEYAHATNAMELERİN KAYNAK DEĞERİ

Özgür Yılmaz*

Özet

Osmanlı şehir tarihi yazımı sırasında başvurulabilecek kaynaklardan biri de seyahatnamelerdir. Bu eserler yazarları ister yerli ister yabancı olsun pek çok bakımdan dikkatle incelenmeye değer bilgiler ihtiva etmektedirler. Seyahatnameler her ne kadar tarihi bir kaynak olarak kabul edilme konusunda tartışma götürmeye devam etse de zamanın ve mekânın canlı bir tasviri olmaları, yazıldıkları dönemin kültürel yapısını yansıtmaları ve bize tarihe farklı bir açıdan bakma imkânı vermeleri nedeniyle her zaman dikkat çekmektedirler. Bu bağlamda Osmanlı şehir tarihlerinin bir kaynağı olarak seyahatnamelerin Osmanlı tarihçiliği açısından daha da önem kazandıkları görülmektedir. Bu yazı Türkiye’de seyahatnameler hakkında yapılan çalışmalar üzerinde genel bir değerlendirmeden sonra seyahatnamelerin şehir tarihleri açısından kaynak değerleri konusunda bazı tespitlerde bulunmayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Seyahatname, Osmanlı şehri, tarihi kaynak, şehir tarihi, tarih yazımı*

Abstract

Source Value of Foreign Travel Books in Terms of Ottoman City Histories

During the writing an Ottoman city history, travelogues have an important place among other sources that could be consulted. These books, their authors whether local or foreign, contain valuable information worth checking out carefully in many ways. Though different discussion on travel books about their value of historical source exists, they reflect lively description of time and place, cultural structure of the period and make us possible to look at history from a different aspect. In this context, travelogues, as a source of Ottoman city histories, gained more importance in terms of Ottoman historiography. This paper aims to make, after a general review of the studies on travel accounts in Turkey, a few observations in terms of source value of travel books in city historiography.

KeyWords: *Travel books, Ottoman city, historical source, city history, historiography*

I. Giriş

Tarih araştırmalarında kaynak olarak kullanımları konusunda halen daha tartışmalara konu olan seyahatnameler en azından Osmanlı tarihi için tam olarak sınırları belli olmayan yeni bir çalışma alanı olarak kabul edilebilir. Yerli ve yabancı olarak iki kısımda incelenmesi mümkün olan seyahatname literatürü

*Yrd. Doç. Dr., Gümüşhane Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Gümüşhane.
ozguryilmaz@gumushane.edu.tr

üzerindeki çalışmaların bir paralellik gösterdiğini söylemek güçtür. Özellikle yerli seyahatname literatürünün en önemli eseri olarak Evliya Çelebi'nin seyahatnamesi döneminin en önemli tarihi, coğrafi ve edebi kaynağı olarak halen daha akademik çalışmalara kaynaklık etmektedir. Unesco'nun doğumunun 400. yılında 2011 yılını “*Evliya Çelebi'yi Anma Yılı*” olarak ilan etmesi ile beraber seyahatnameler üzerine olan ilginin biraz daha canlandığını gördük. Bu vesile ile gerek yurt içinde gerekse de ana teması Evliya Çelebi olan pek çok etkinlik düzenlendi. Fakat buna karşın yabancı seyahatname literatürünün tarihçiliğimiz açısından yeterince işlenmemiş olduğu da üzerinde durulması gereken ayrı bir husustur. Aslında bu meselenin temelinde *Batı* ve *Doğu* olarak ikiye ayırdığımız dünyada seyahatin temelinde neyin olduğu ve seyahatin nasıl algılandığı sorunu yatmaktadır. Günümüzde yerli tarihçilik seyahati ve seyahatnameleri akademik çalışmaların bazı boşlukları doldurması itibarıyla yardımcı bir unsur olarak kabul ederken batıda ise seyahat ve seyahatname başlı başına ayrı bir araştırma alanı olarak ortaya çıkmıştır. Zira seyahatin batı için ortaçağdan XIX. yüzyılın sonlarına kadar geçirdiği dönüşümün entelektüel, siyasi ve ekonomik gelişmeler doğrultusunda ve farklılaşan amaçlarla şekillenmesi, bir bilgi kaynağı olarak seyahate ve seyahatnamelere ayrı bir önem kazandırmıştır. Dolayısıyla seyahat ve seyahatname kavramlarına dönemine ve yapılış amacına göre farklı açılardan bakmak gerekmektedir. Bu yazının da amacı özellikle XIX. yüzyılda nitelik ve nicelik bakımından zirveye çıkan seyahatnamelerin şehir tarihleri açısından önemi ve kullanım alanları üzerinde bazı temel tespitlerde bulunmaktır.

İnsanın doğasında var olan uzaklara duyulan özlem ve bilinmeyene duyulan merak, insanların giderek daha uzun yolculuklara çıkmasına, ciltler dolusu seyahatname ve harita yazılmasına, özellikle de, yazarların, sanatçıların, kâşiflerin, bilginlerin ve tüm dünyayı karış karış dolaşan seyyahların bugün bile yolculuklarımıza eşlik eden sayısız gezi yazısı kaleme almalarına neden oldu¹. Genel olarak “seyahatname” dediğimiz bu tarihi ve edebi kaynakların geçmişi oldukça erken dönemlere kadar gitmektedir. İlk örneklerini Herodot ve Strabon'da gördüğümüz seyahatnameler zaman içinde hem nitelik hem de ortaya çıkma amaçları bakımından belirgin değişikliklere uğramıştır². Anlamı itibarı ile seyahatname, herhangi bir gezgin veya gözlemcinin ziyaret ettiği belli bir coğrafi alana ve tarihsel bir döneme dair izlenimlerini ve topladığı bilgileri yazıya aktardığı metinlerdir. Bu metinlerde gezgin, bir toplumun yaşayışını, gelenek ve göreneklerini, türlü açılardan dikkatini çeken ve okurun dikkatini çekeceğini umduğu noktaları sergilemeye çalışır.

¹ Löschburg 1998, s.8.

² Blanton 1997, s.2.

Seyyah ve seyahat etmek kavramları üzerine düşünceler ve tanımlamalar Haçlı Seferleri'ne kadar gitmektedir. Haçlı Seferleri sırasında seferin kendisi *yol*, sefere katılan kişiye *yolcu* denmiştir ve kavramların tarihsel seyri dönemlere göre içerik ve biçim değiştirerek devam etmiştir. Bu kavramlar XV. yüzyıldan XVIII. yüzyıl ortalarında, yani Avrupa'da yazılı basın hayata geçişiyle birlikte başka bir içerik ve işlev kazanmıştır. Bu süreçte seyyahlar, Osmanlıların Avrupa'da ilerlemesine ve bundan dolayı Avrupalıların varlık korkusu yaşamasına bağlı olarak, kendi varlığını tehlikeye sokan karşı taraf hakkında bilgi ortaya koyan ve haber getiren anlamına gelen *medium* adıyla anılmışlar; diğer bir ifade ile dönemlerinin iletişim aracı olmuşlardır³.

Osmanlı İmparatorluğu, kurulduğu ve genişlediği coğrafi alan itibarıyla yabancıların dikkatini çeken ve kuruluşundan yıkılışına kadar pek çok seyyah tarafından ziyaret edilen bir ülke olmuştur. Osmanlı coğrafyasına yönelik seyahatlerde özellikle XV. yüzyılda bir patlama görülür. Daha sonraları ise Suriye ve Mısır'ın alınması, Osmanlı İmparatorluğu'nun güçlenerek Doğu Akdeniz'in yegâne gücü haline gelmesi, Avrupa devletleriyle yoğun ilişkilerin başlaması ve 1580'li yıllarda Osmanlı İmparatorluğu'ndan Hindistan'a uzanan ticaret yolunun önem kazanmasıyla imparatorluk topraklarına olan seyahatler daha da artmış ve pek çok seyahatname kaleme alınmıştır. Nitelik olarak değerlendirildiğinde bu dönemdeki seyahatnamelerin bazı noktalardan XVIII. ve XIX. yüzyıldakilere oranla farklı oldukları göze çarpar. Seyahatnamelerin içeriklerini şekillendirmede Osmanlı İmparatorluğu ile Avrupa devletleri arasındaki siyasi ve ekonomik ilişkiler birinci derecede rol oynamıştır. Diğer bir ifade ile genelde Doğu-Batı arasındaki güçlü-zayıf ilişkisi içinde düşünüldüğünde, bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu gücünün zirvesinde olan ve seyyahların pek çok açıdan hayranlıkla bahsettikleri bir ülkeydi. Buna karşın Batı olan Avrupa ise, Osmanlı karşısında siyasi ve askeri olarak daha geride bulunmaktaydı. Buradan hareketle XVI. ve XVII. yüzyıllarda Avrupa'da politik, ekonomik ve kültürel gelişmelere de bağlı olarak Osmanlı İmparatorluğu ile ilgili seyahatnamelerin çoğu doğru ve tarafsız yazılmıştır⁴. Bunun bir nedeni, belirttiğimiz gibi XVI. ve XVII. yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu ile Avrupa devletleri arasındaki siyasi ve ekonomik ilişkilerin mahiyeti, diğer bir nedeni de, devrin Avrupa'sında hâkim olan Rönesans ve

³ Pınar 2001, s.X.

⁴ Bu konuda bkz. MacLean 2006, s.xiii-viv; Buna rağmen Avrupa'da Osmanlı ilerleyişinin en yoğun bir şekilde hissedildiği XVI. yüzyılda Avrupa'da Türkler hakkında imajın oluşmasında seyahatname türünden eserlerin mühim katkıları olmuştur. Avrupalıların zihinlerinde Türkler hakkındaki fikirlerin oluşmasında etkileri büyük olan bu eserlerin bazıları aynı zamanda pek çok önyargıyı da barındırmaktaydı. Avrupalıların uzak ülkelere yaptıkları seyahatler ve bunların etkileri hakkında bkz. Hazard 1981, s.23-47.

Barok kültürlerinin etkisidir⁵. Nitekim Batılı seyyahların, Osmanlı İmparatorluğu ve Türkler üzerine XVI. yüzyıldan XIX. yüzyıla kadar devam eden bu bilgi toplama sürecinde zamanla bir rol değişimi olmuş; ilk karşılaşmalarda ve aktarılan bilgilerde Türkler ve dolayısıyla Osmanlılar, Avrupa için, Avrupa'nın varlığı için tehdit oluşturan ve buna bağlı olarak çoğunlukla övgü, saygı ve hayranlıkla söz edilen unsurken özellikle XIX. yüzyılın başlarından itibaren bu durum değişmiş, Batı dışında kalmış toplumlar uygarlaştırılması gereken *öteki* haline dönüştürülmüştür⁶.

Seyahatnamelerin niceliğinde ise XVIII. ve XIX. yüzyıllarda belirgin bir artış göze çarpar. XVIII. yüzyılın sonunda Hindistan'da İngiliz yönetiminin kurulması, Fransızların Mısır'ı işgali ve İngiliz-Fransız rekabeti, Doğu'ya giden seyyahların sayısında beklenmedik bir artışa neden olmuş ve seyyahlar, ilgili her türlü bilgiyi okumaya hazır bir okuyucu kitlesini doyurmak üzere ciltler dolusu seyahat notları yayınlamışlardır. Genel olarak Oryantalizm denen bilgi bütünü, XIX. yüzyılda, Avrupa'nın Doğu kültürleri üzerinde önce hegemonya kurmasında ve yüzyılın sonlarına doğru da buradaki ülkelerin kolonilere dönüşmelerinde önemli bir rol oynamıştır. Avrupalı seyyahların Doğu'yu sistemli bir şekilde incelemeleri, daha sonraları kültürel ve siyasi konularda sistemli istisamlara yol açmıştır⁷. Nitekim sayıları artan bu seyahatnamelerde önceki yüzyılların aksine, XVIII. yüzyılın sonlarından XX. yüzyılın başlarına kadar Osmanlı İmparatorluğu ve onun kurumları tarafsız görüşle kaleme alınmıştır. Zira özellikle XVII. yüzyıldan itibaren Batı'nın Doğu algısı da değişmeye başlamıştır. Bu dönemden itibaren Batı'nın seyyahı artık karşısında Avrupa'daki gelişmeler karşısında durağan ve atıl kalmış bir Doğu bulmaya başlayacaktır. Diğer bir ifade ile Batı'nın gözünde ilerleyen dönemlerde daha da belirginleşen bir *Şark* mefhumu ortaya çıkacaktır. Bunda 1789 Fransız İhtilali'nden sonra Avrupa'da milliyetçi fikirlerin ortaya çıkması ve yayılması⁸, dönemin siyasi ve ekonomik gelişmeleri ve bu döneme hâkim olan ideolojilerin de bir etkisi vardır. XIX. yüzyılda doruk noktasına ulaşan sömürgecilik ve emperyalizm, seyahatnamelerin yapısını da değiştirmiş, demiryolları ve buharlı gemiler sayesinde seyahat koşullarının iyileşmesi, Doğu-Batı temasını da güçlendirmiştir⁹. Bunun yanında bu yüzyılın sonlarına doğru bilimsel disiplinlerin özgül alanlarına çekilmeleriyle beraber klasik dönemdeki seyyah yerini mesleklerine göre uzman kişilere bırakmış ve böylece jeolog, coğrafyacı, arkeolog ve tarihçi gibi bilimsel disiplinlerden gelenler alanlarına göre daha

⁵ Üçel-Aybet, 2003, 6; Ortaylı, 1987, 117.

⁶ Pınar 2001, X.

⁷ Acun 2002, 146.

⁸ Üçel ve Aybet 2003, 16.

⁹ Löschburg 1998, 112-118.

önemli ve bilimsel verilere dayalı eserler ortaya çıkarmışlardır¹⁰. Fakat bunların yanında etnografi, arkeoloji ve filoloji gibi bilim dallarının kurumsallaşması ve şarkiyatçılığın bir akademik dal olarak gelişmesi Doğu hakkındaki verilerin daha sistematik veriler haline dönüştürülmesini sağladı. Birçok şarkiyatçı için Doğu bir kariyer alanı haline geldi; fakat sömürgecilik hareketlerinin hız kazanmasıyla birlikte, şarkiyatçılık bilimsel bir disiplin olmaktan çıkmış, dönemin ideolojileriyle birleşip ona hizmet eder bir duruma gelmiştir¹¹.

II. Türkiye’de Yabancı Seyahatname Çalışmaları

Türkiye’de seyahatnamelerin tarih yazımına ışık tutabilecek kaynaklar arasında yer alıp almadıkları konusundaki bazı önyargı ve tartışmalar yabancı seyahatnamelerin kullanımlarını da etkilemiştir. Bundan dolayı Türkiye’de yabancı seyahatnameler üzerinde yapılan çalışmaların geçmişi oldukça yenidir ve Avrupa’da olduğu gibi seyahatnamelerin önemli bir kaynak olarak kullanılması çok eskilere kadar gitmez. Giriş bölümünde de değinildiği gibi Türkiye’de seyahatnameler üzerinde Batı’daki gibi pek çok disiplini ilgilendiren geniş bir perspektif de oluşmuş değildir. Bunun arka planında da elbette *seyahate konu olma* ile *seyahati gerçekleştirme* bağlamında incelenmesi gereken bir ayrımı yatmaktadır. Daha genel bir ifade ile bizim tarihçiliğimiz daha çok seyahati ve seyyahı bir bütün olarak incelemeyi ziyade seyyah ve seyahatname ile sadece verdikleri bilgiler ölçüsünde kullanma eğilimindedir. Fakat Batı’da ise seyahat her aşaması ile ayrı bir disiplin oluşturmuş durumdadır. Bundan dolayı hem edebi hem de tarihi bir disiplin olarak seyahat konusunda önemli araştırma eserleri ve ansiklopedik çalışmalar ortaya çıkmıştır¹².

Türkiye’de 1980’li yıllara kadar Osmanlı sosyal tarihinin kaynağı olarak seyahatnamelerin değerlendirilmesi oldukça ihmal edilmiş bir araştırma alanıydı¹³. Bu konuda ilk çalışmaların da Batılı tarihçiler tarafından yapıldığını da belirtmek gerekir. Mantran ve Lewis’in çalışmalarının karşılaştığımız ilk

¹⁰ Hatta seyyahlar için gerek Anadolu gerekse de Anadolu’nun bir kısmına yapacakları seyahatler için rehber kitaplar da hazırlanmaktaydı. Bkz. Murray 1840; Washington and Hamilton 1839, xiii-xxii; Pınar 2001, X.

¹¹ Oryantalizm konusunda bu güne kadar yapılmış en iyi çalışma Edward Said tarafından kaleme alınmıştır. Said bu eserinde İslam ülkelerine giderek çeşitli gözlemlerde bulunan ve topladıkları bilgileri Avrupa dillerinde yayınlayan seyyahlar ve hem doğu hem de modern İslam tasavvurunun oluşumundaki rolleri hakkında önemli bir tahlil sunmaktadır. Bkz Said 1999, s.218-262.

¹² Mackintosh 2009; Speake 2003; Schiffer 1999.

¹³ Buna karşın seyahatnamelerin bazı küçük çaplı çalışmalara da konu olduğu görülmektedir. Örnek olarak bkz. Burian 1951, 223-245; Eyice 1963, 59-104; Lewis 1984, 245-264; Üçel-Aybet 2003, 15.

örneklerdendir¹⁴. Bunun yanında her ne kadar akademik çalışmaları olarak nitelendiremezsek de popüler nitelikte Türkiye ile ilgili bazı seyahatnamelerin yayımlandığını da görmekteyiz. Tercüman 1001 Temel Eser Serisinden Lady Montagu'nun *Türk Mektupları*, Jean Thevenot'nun *1655-1656'da Türkiye*, G. W. Frederick Howard'ın *Türk Sularında Seyahat*, Edvard Raczynski'nin *1814'te İstanbul'dan Çanakkale'ye Seyahat*, Ubucini'nin *1855'te Türkiye* ve bunların yanında Olivier'in *Türkiye Seyahatnamesi* gibi eserlerin bu yıllarda kısa tercümeleri yapılmış ve yayınlanmıştır¹⁵. Bunun yanında bu tarihlerden itibaren seyahatnameler üzerine olan akademik ilgi bazı öncü çalışmalar ile daha da belirginleşti. Bu bakımdan Aybet'in 1980'li yıllarda doktora tezi olarak hazırladığı ve 1530–1699 yılları arasını kapsayan ve ellinin üzerinde eseri incelediği ve bu şekilde bu yıllar arasında Avrupalıların Osmanlıya bakış açısını ortaya koyduğu çalışma oldukça önemli bir örnektir¹⁶. Bu dönemde temelde Batı'daki Türk imgesinin oluşmasına yönelik seyahatnamelerin temel kaynak olarak kullanıldığı başka edebi¹⁷; seyahatnamelerin Osmanlı sosyal hayatını yansıtan çizili bilgiler olarak nitelediğimiz gravür ve resimler bakımından da zengin olan tarihi çalışmaları da yayımlandı¹⁸.

Türkiye'de yabancı seyahatnameler üzerine olan ilginin önemli göstergelerinden biri de 1985 yılında Eskişehir'de düzenlenen *I. Uluslararası Seyahatnamelerde Türk ve Batı İmajı Sempozyumu*'dur. Batı'daki Türk imajının oluşumunda Batılılar tarafından yazılan seyahatnamelerin oldukça belirleyici rolleri olmuştu. Sempozyumda bu konular üzerinde durulmuş ve seyahatnamelerin buradaki rolleri dair tespitler yapılmıştır¹⁹. 1980'li yıllardan sonra Osmanlı sosyo-ekonomik tarihine yönelik çalışmaların yoğunlaşmasıyla beraber seyahatnamelerin ana kaynaklar olduğu akademik çalışmalarda da belirgin bir artış görüldü. Özellikle de şehir tarihleri açısından seyahatnameler, tarih yazımının yeni bir kaynağı olarak kullanılmaya başlandı. Bu yeni eğilime göre ya bir seyyaha göre bazı yerleşim birimleri²⁰, belirli bir zaman diliminde

¹⁴ Lewis 1963; Mantran 1962; Eserin Türkçe çevirisi için bkz. Mantran 1990; Mantran 1965; Eserin Türkçesi için bkz. Mantran 1991.

¹⁵ Montagu (Tarihsiz); Thevenot 1978; Howard 1978; Olivier 1977; Markopolo 1979; Busbecg (Tarihsiz); Tavernier 1980; Tott 1984; Raczynski 1980; Ubucini 1977.

¹⁶ Söz konusu bu çalışma 1980 yılında İstanbul Üniversitesi'nde "16. ve 17. Yüzyıllar Batı Seyyahlarına Göre Osmanlı İmparatorluğu: Toplumsal Yapı ve Şehirler" adı ile doktora tezi olarak hazırlandı ve 2003 yılında gözden geçirilerek yayımlandı. Bu bakımdan bu eserin 20 yıldan fazla bir zaman sonra yayınlanması da tarihçiliğimiz seyahatname literatürü açısından bir kayıp olarak değerlendirilebilir.

¹⁷ Celkan 1984.

¹⁸ Reyhanlı 1983.

¹⁹ *Türk ve Batı İmajı Sempozyumu*.

²⁰ Maden 2001.

belli bir bölge²¹ ve birden çok seyyaha göre bir şehrin²² incelenmesi şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Bu şehir tarihi denemelerinin yanında yine seyahatnamelere göre Osmanlı toplumunun sosyo-ekonomik yapısı hakkında başka akademik çalışmalar da ortaya konulmuştur²³. Edebi bir kaynak olmaları itibarıyla bir Osmanlı-Türk imgesi yaratmaları bakımından edebi çalışmalar²⁴; verdikleri tarihi bilgiler ile de tarih araştırmaları için önemli kaynak olan seyahatnamelerin bu alanlar dışında barındırdığı yazılı bilgilerin yanında mimari ve sanat tarihi açısından da barındırdığı çizili bilgiler bakımından önemli kaynaklar olduğu yine bazı akademik çalışmalar ile ortaya çıktı. Bu bağlamda bazı şehir ve bölgelerin mimari ve konut yapıları hakkında seyahatname merkezli önemli araştırmaların da yapıldığını görmekteyiz²⁵.

Bu akademik çalışmaların yanında amatör tarih çalışmaları açısından da seyahatnameler tarihin en popüler malzemeleri olmaya başladı. Bu bakımdan yukarıda saydığımız çalışmaların dışında bazı şehirler örneğinde ve değişik seyyahların ilgili şehir hakkında verdikleri bilgilerin tercüme ve bir araya getirilmesinden oluşan “*seyahatnamelere göre şehir*” kitapları hazırlandı²⁶. Burada özellikle İlhan Pınar’ın İzmir üzerine ve XVII-XIX. yüzyıllar arasını incelediği beş ciltlik çalışmasının bu alandaki en geniş çalışma olduğunu belirtmek gerekir²⁷. Bunların dışında son senelerde sayıları gittikçe artan ve sürekli olarak tekrarlanan mahalli sempozyum ve kongrelerin de en yaygın konularından biri olarak söz konusu bölge hakkındaki seyahatnamelerden ortaya çıkan tebliğ/makaleler de Türkiye’deki seyahatname çalışmalarına ayrı bir ivme kazandırmıştır. Zira bu ivme yukarıda da değindiğimiz ve Aybet’in çalışması örneğindeki gibi tez çalışmalarının basılması ile beraber daha da hızlandı²⁸. Fakat seyahatnameleri 2011 yılında tekrar gündeme getiren gelişme ise yukarıda da değindiğimiz gibi ülkemizde seyahatname denince akla gelen

²¹ Şencan 2010; Nasıroğlu 2010; Ercüment 1991; Köse 2009; Doğan 2008.

²² Mangaltepe 2009; Yılmaz 2006; 2007; Karakaya 2007; Cıkay 2012; Peker 2003.

²³ Çetin 2011; Güner 2010; Şahin 2007; Sarı 1998.

²⁴ Göksel 2003.

²⁵ Bu konuda örnek olarak bkz. Arslan 1992; Güzel, 2010; Yılmaz 2012; Karaca 2010.

²⁶ Bazı örnek çalışmalar için bkz. Mahiroğulları 2001; Tuzcu 2007; Yıldırım 2010; Korkusuz 2003; Usta 1999; Öder 1948; Günaydın-Kaptan 2000; Eravşar 2000; Ulugün 2008.

²⁷ Pınar 1998; Pınar 1996a; Pınar 1994; Pınar 1996b; Pınar 1997; Bunların yanında İzmir hakkında Fransız seyyahlarından hareketle bazı bilimsel toplantılar yapılmış ve bunlar basılmıştır. Bkz. *Fransız Seyahatnameleri*.

²⁸ Bu konuda diğer bir örnek için bkz. Şahin 2005; Bu çalışma daha sonra yayımlandı. Bkz. Şahin 2007.

Evliya Çelebi'nin 400. Doğum yıldönümü olması ve bu vesile ile bir dizi etkinliğin düzenlenmesi oldu²⁹.

Türkiye'de seyahatname çalışmalarında Yerasimos'un çok önemli katkıları oldu. Şüphesiz bu alandaki en önemli katkısı yazarın XIV. ve XVI. yüzyıllar arasında Osmanlı İmparatorluğu'na gelen seyyahların eserlerinin, içeriklerinin ve seyahat rotalarının incelendiği çalışmadır³⁰. Fakat bu eser sadece belirtilen yüzyıllar arasını kapsamakta ve diğer yüzyıllardaki seyahatnamelere değinmemektedir. Robert Mantran'ın yazdığı ve 1990 yılında Türkçe çevirisi yayınlanan XVII. yüzyılın ikinci yarısında İstanbul'un incelendiği eserde yerli ve yabancı seyahatnameler önemli kaynaklar olarak kullanılmıştır³¹. Bu çalışmaların izinde şehir tarihi hakkında yapılan çalışmalarda seyahatnameler artık diğer kaynaklar arasında yer almaya başlamışlardır. Hatta Lowry'nin Bursa örneğindeki çalışması da seyahatname çalışmalarına ayrı bir yön kazandırmıştır. Zira Lowry'nin 1326-1923 yılları arasında 180 seyahatnameyi tarayarak oluşturduğu *Seyyahların Gözüyle Bursa* adlı eseri seyahatnameler ışığında bir sosyo-ekonomik bir şehir tarihi denemesi örneğidir ve bu özelliği ile seyahatnamelerin şehir tarih yazımındaki kullanımları konusunda yol gösterici bir çalışma olmuştur³².

Stefanos Yerasimos'un öncü çalışmasının devamı niteliğinde olan diğer tercüme faaliyetlerine de değinmek gerekmektedir. Zira vefatından önce dilimize kazandırılmalarına öncülük ettiği *Tournefort Seyahatnamesi*, *Tavernier Seyahatnamesi* ve ölümünden sonra yayınlanan *Thevenot Seyahatnamesi* Türkiye'de bu kaynaklara olan ilginin diğer bir göstergesidir³³. Bunların yanında Osmanlı tarihi araştırmaları için hazırlanmış rehber kitaplarda da seyahatnameler temel kaynaklar arasında yer almaya başlamıştır³⁴. Bunların içinde Faroqhi'nin 1999'da yaptığı ve aynı yıl dilimize kazandırılan *Aproaching*

²⁹ Bu sempozyumların ilki 2008 yılında Bilkent Üniversitesi'nde yapıldı. “Çağının Sıra Dışı Yazarı ve Eseri: Uluslararası Evliya Çelebi ve Seyahatname Sempozyumu”, 3-5 Nisan 2008, Bilkent, Ankara; Evliya Çelebi'nin doğumunun 400. yıldönümü dolayısıyla da Mart 2011'de İstanbul ve Kütahya'da: “Doğumunun 400. Yılında Bir Seyyahın İzleri: Evliya Çelebi” 25 Mart 2011, İstanbul; “Doğumunun 400. Yılında Uluslararası Evliya Çelebi Sempozyumu”, Kütahya, 24-26 Mart 2011; Nisan 2011'de Ankara'da: “Evliya Çelebi'nin Sözlü Kaynakları Uluslararası Sempozyumu”, 25-26 Nisan 2011, Ankara ve Mayıs 2011'de İstanbul'da “Evliya Çelebi'nin Doğumunun 400. Yılı Münasebetiyle Seyyahlar ve Seyahatnameler Sempozyumu, 23-24 Mayıs 2011”, İstanbul ve son olarak da Paris'te “Colloque international Evliya Celebi, voyageur otoman du XVIIe siècle et l'Europe de son temps”, 14-15 novembre 2011, Inalco, Paris.

³⁰ Yerasimos 1991.

³¹ Mantran 1990.

³² Lowry 2004; Ayrıca eserini değerlendirmesi için bkz. Lowry 2005, 211-212.

³³ Tournefort 2005; Tavernier 2006; Thévenot 2009.

³⁴ Afyoncu 2007, 154-226.

Ottoman History adlı çalışma seyahatnameleri tarih yazımı ve özellikle şehir tarihi açısından inceleyen önemli bir çalışmadır³⁵. Seyahatnamelerin merkez olduğu değişik konulu çalışmaların sayısının gün geçtikçe artması bu kaynakların ülkemizde de hak ettikleri yerleri almayı başladıklarını göstermektedir³⁶. Zira araştırmacıların önünde değerlendirmeyi bekleyen çok engin bir kaynak durmaktadır³⁷.

III. Seyahatnamelerin Kaynak Değerleri

Genel olarak seyahatnamelerin yazılmasında diplomatik bir görev, hac, misyonerlik faaliyetleri, ticari seyahatler, askeri seferler ve bilimsel nedenlerle yapılan seyahatlerin etkili olduğu görülmektedir³⁸. Bu gibi etkenler ile Osmanlı coğrafyası üzerine hazırlanan seyahatnamelerin artmasının nedenini aslında Osmanlılar ile Avrupa arasında gelişen siyasi ve ekonomik ilişkiler bağlamında ele almak gerekmektedir. Osmanlı devletinin sınırlarının Avrupa, Ortadoğu, Akdeniz ve Kuzey Afrika'da yayılması ile beraber Osmanlılar ile Avrupalılar arasındaki siyasi ilişkiler artı. Bunun yanında Akdeniz ticaretinin yeniden önem kazanması ile birlikte Avrupa ile Osmanlı arasındaki ticaret de önem kazandı³⁹. Fakat XVIII. ve XIX. yüzyıl seyahatnamelerinde görülen artışın en önemli nedeni olarak bu dönemde Osmanlı-Avrupa ilişkilerinin kazandığı yeni durum ve yıkılmakta olan imparatorluğun kaynaklarının ve coğrafyasının daha da iyi bilinmesine duyulan ihtiyaçtı. Zira bu bakış açısı ile beraber bugün halen daha kaynak değerini koruyan ve Osmanlı ülkesinin kaynaklarını incelemeyi hedefleyen önemli çalışmalar ortaya çıktı⁴⁰. Seyahatname yazarlarının mesleki özellikleri açısından bakıldığında bunların çok farklı mesleki özellikleri olan kişiler oldukları görülmektedir. Seyyahların içinde siyasi görevliler, esirler, yeni ticaret yolları arayanlar, siyasi ajanlar, konsoloslara, bitki ve böcek toplayan

³⁵ Faroqhi 1999, 110-143; Eserin Türkçesi için Faroqhi 2010.

³⁶ İldem 2000; Angiolello ve Dalessandri 2007; Akman 2011; Üçel-Aybet 2010.

³⁷ Araştırmacıların seyahatnamelere daha kolay ulaşmalarını sağlayacak bazı koleksiyonların kaynakçaları da bulunmaktadır. Örnek olarak bu koleksiyonlardan bazıları Washington'daki Dumbarton Oaks Kütüphanesi'nde ve Atina'daki Gennadius Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. Atina'daki koleksiyon XVII. ve XVIII. yüzyılı kapsamasa da XIX. yüzyıl seyahatnamelerine ilişkin zengin bir kaynakçadır. Bkz. Weber, 1952; Doğu Karadeniz hakkında örnek bir bibliyografya için bkz. Bryer ve Winfield 1985, XXVIII-XLII; Emiroğlu 1989, 189-219.

³⁸ "Osmanlı'ya Duyulan İlgi, Seyahatnameler ve Oryantalizm...", <http://www.obarsiv.com/dokumantasyon/monogr aflar.html> (E.T. 12.02.2013)

³⁹ Üçel ve Aybet 2003, 17-18.

⁴⁰ Aslında seyahatnamelere içerik olarak daha derinlemesine bakıldığında seyyahların ziyaret ettikleri coğrafyaların ulaşım olanakları, idari yapısı, sahip olduğu yer altı ve yer üstü kaynakları, nüfus potansiyeli gibi önemli noktalar üzerinde durdukları görülmektedir. Bu konuda en güzel örnek ise Cuinet'nin çalışmasıdır. Bkz. Cuinet 1890-1895.

doğa bilimciler, yerinde araştırma yapan arkeologlar, tarihçiler, coğrafyacılar, jeologlar ve misyonerler bulunmakta ve bunlar kendi alanı ile ilgili gözlemler yapmaktadırlar⁴¹. Mesela ordu ile gezen bir subayın veya ordu doktorunun seyahatnamesinde askerlikle ilgili bilgiler önemli bir yer tutarken botanikçi gittiği yerin bitki örtüsünü, coğrafyacı gezdiği yerlerin fiziki ve coğrafi özelliklerini, diplomat devlet yapısını ve idaresini⁴², misyoner ise Osmanlı toplumunun dini yapısı ve gayrimüslim halkı⁴³, arkeolog ise gezdiği yerlerin antik değerlerini anlatma eğilimindedir. Bu bağlamda seyyahların kendi ilgi alanları itibarı ile farklı bir okuyucu kesimine hitap ettiği görülmektedir.

Seyahatnameler Türkiye’de Osmanlı sosyo-ekonomik tarihine yönelik olan çalışmalar için alternatif bir kaynak olarak ortaya çıktı. Zira söz konusu olan bu çalışmalar büyük oranda şeriye sicilleri, tapu tahrir defterleri ve Osmanlı kronikleri gibi kaynaklara dayanmaktadır. Osmanlı tarihçilerin yazdığı kronikler genellikle askeri seferler, savaşlar, siyasi ve diplomatik ilişkiler hakkında bilgi verir. Dolayısıyla bu kaynaklar arasında Osmanlı sosyal tarihine ilişkin eksikliklerin doldurulmasında seyahatnameler önemli bir boşluğu doldurmaktadır. Zira seyahatnamelerde Osmanlı sosyo-kültürel hayatı üzerine gerekli ve ayrıntılı bilgiler yer almaktadır⁴⁴. Arşiv belgeleri, günlükler, yazışmalar ve mektuplar gibi seyahatnameler de tarihçinin algılama gücünü arttıran, ikincil kaynaklardaki bilgileri karşılaştırma imkânı sunan eserler olmaktadır. Bu bakımdan seyahatnameler özellikle Osmanlı toplumunun gündelik yaşamı ve gelenekleri, bayram veya selamlık alayı gibi törenler, esir pazarı, harem, hamamlar, meslek gurupları, giyim tarzları, mesire yerleri, kahvehaneler, semtler, sokaklar, pazar ve mahalleler ve abideleri gibi genel konular üzerinde durmuşlar ve bunun yanında seyyahlar seyahatnamelerini resim, harita ve gravürlerle süslemişlerdir⁴⁵. Bu eserler ayrıca, şehirlerin tarihinde dönüm noktası oluşturacak kadar etkili olan yangınlar, salgın hastalıklar ve doğal afetler hakkında önemli bilgiler vermeleri itibarı ile araştırmacılar için önemli kaynaklar arasındadırlar⁴⁶.

Türkiye’de sosyal tarih çalışmaları son zamanlarda gelişme gösteren bir alan olmakla birlikte, bu alanın gelişimi seyahatnamelerin de yukarıda görüldüğü gibi daha fazla ilgi görmesine ve tarih yazımında kullanılabilecek kaynaklar arasına girmesine vesile olmuştur. Özellikle bazı bölgeler hakkında

⁴¹ Emiroğlu 1989, 190; Pınar 2002, 116; Faroqhi 1999, 1113-1116.

⁴² Bu bakımdan Batılı seyyahların ve diplomatların yazdıkları eserler Osmanlı diplomasi tarihi için kaynak olma özelliği de göstermektedirler. Bkz. Yurdusev 2004, 180-181.

⁴³ Faroqhi 1999, 1113-1116.

⁴⁴ Üçel-Aybet 2003, 15.

⁴⁵ Beşiryan, <http://www.obarsiv.com/guncel-kutuphane-haftasi-metin.html> (E.T. 12.02.2013)

⁴⁶ Pınar 2002, 116.

yapılan topografik çalışmalarda seyahatnameler ana kaynaklar olarak yer almış ve seyahatnamelere dair bibliyografyalar kronolojik olarak çalışmalara dâhil edilmiştir⁴⁷. Bunun dışında bazı şehirler hakkında bibliyografya çalışmalarının bir kısmı seyahatname literatürü üzerine olduğu gibi⁴⁸ müstakil seyahatname bibliyografyaları da hazırlanmıştır.

Her kaynağın kendi içinde bir eksikliği olduğu gibi seyahatnamelerin de kullanımlarında dikkat edilmesi gereken önemli noktalar yer almaktadır⁴⁹. Öncelikli olarak kendi dönemlerinin bilgi toplama ürünleri olan bu kaynakların yazarının bazı önyargıları taşıdığı göz önünde bulundurmamak gerekmektedir. Seyyahların kimileri Osmanlı toplum yaşamını irdeledikçe bu önyargılardan sıyrılmayı başarmış ve daha nesnel gözlemlerde bulunmuştur. Kimileri ise inceledikleri toplumun sosyal yapısını irdelemeden kendi bakış açılarına göre bir değerlendirme yapmıştır⁵⁰. Bunun yanında, gezginin amacı ve sosyo-politik statüsü, diğer bir ifade ile sahip olduğu bilgi birikimi ve mesleki özellikleri, seyahatiyle ilgili değerlendirmelerinde kendisini göstermektedir⁵¹. Nitekim bireysel bir faaliyet olan seyahatname yazmada, seyyahlar gördüklerini yazarlar ve onların algılamaları, geldikleri kültürel ortam, okudukları materyaller ve kendi tecrübeleri tarafından şekillendirilir⁵². Bu bakımdan seyahatnameleri kaynak olarak incelerken onları eleştirel bir bakış açısı ile değerlendirmek gerekir ki; seyahatnamelerdeki yanlı veya gerçekçi görüşler dönemin söylemlerine, Avrupa devletleriyle Osmanlı arasındaki politik ve sosyal ilişkilere göre kısmen değişkendir ve ancak bu kaynakların tarafsız olanları ya da iyi bir eleştiri süzgecinden geçenleri bilimsel bir araştırmaya kaynaklık edebilir⁵³.

Taşıdıkları bazı önyargıların ötesinde seyyahların bilgi kaynaklarının da kısıtlı olduğunu da belirtmek gerekir⁵⁴. Aslında seyahat kitaplarının verdiği

⁴⁷ Bu konuda örnek bir çalışma için bkz. Bryer ve Winfield 1985, s.XXVIII-XLII.

⁴⁸ Bu konuda bkz. Küçük 2010.

⁴⁹ Desmet-Gregoire 1991, s.6.

⁵⁰ Seyyahların Osmanlı toplumu üzerindeki olumsuz ifadelerinin en sık karşılaştığımız konu onların idareciler ile olan görüşmelerinde karşımıza çıkmaktadır. Trabzon örneğinde seyyahlar özellikle IV. Murad'a benzettikleri Vali Abdullah Paşa'nın (1843-1846) idari anlayışını *Hıristiyan düşmanı ve Türk satrapı* gibi benzetmeler ile ifade ediyorlardı. Bkz. Wolff 1846.

⁵¹ Bu önyargı bazı seyyahların eserinde çok açık bir şekilde görülmektedir. Bunlardan biri de İngiliz coğrafyacı Hamilton'du. Hamilton, aslında Türkler hakkında fanatik görüşleri olan bir seyyahtı. Ona göre Müslümanlık değişimin ve ilerlemenin önünde engeldi ve Türkler Küçük Asya'dan çıkarılmalıydılar. Hamilton'a göre onların kurtuluşu Hıristiyanlığa geçişleri ile mümkün olabilirdi. Schiffer 1999, 377-378; Hamilton 1842; Faroqhi 1999, 111.

⁵² Bassnet 2003, XI.

⁵³ Faroqhi 1999, 110; Üçel-Aybet 2003, 16.

⁵⁴ Faroqhi 1999, 133.

bilgiler seyyahların birkaç gün içinde gördükleri ve daha önce yaptıkları bir ön okumanın karışımı niteliğindedir. Bunların bir şehirde kalma süreleri bir veya iki gün ile sınırlıdır. Kitaplarında yer alan istatistiki bilgiler birebir şahıslardan alınmıştır ve eğer yetkili kimseler ile görüşme şansını yakalamışsalar daha doğru bilgiler elde etmektedirler. Seyyahların başlıca bilgi kaynaklarından biri de şehirde yerleşik olan konsoloslardır. Konsoloslar ticaret ve nüfus gibi konularda seyyahlara önemli bir bilgi kaynağı olarak hizmet etmiştir⁵⁵.

Seyahatnameler seyyahların önemli bir kısmının coğrafya, tarih ve ziyaret ettikleri bölgedeki dinler hakkında da önemli bilgi sahibi oldukları göstermektedir. Bu bakımdan seyyahların seyahat edecekleri bölgeler hakkında daha önceden bilgi edindikleri anlaşılmaktadır; fakat bu durumun seyahatnameler için bir eksiklik olduğu da gözden kaçırılmamalıdır. Zira daha önceki seyahat eserleri yeni yazılan seyahat eserinin de doğal biçimlendiricisi olmaktadır. Seyyah her ne kadar özgün olmaya çalışsa da daha önceki seyahatname yazınının etkisindedir⁵⁶. Bunun dışında gezi notlarını alışlagelmiş bir kalıba dökmek zorundadır. Her şeyden önce kendisinden önceki gezginlerin tüm yapıtlarını okuyup, onların gözlemlerinin ne kadar yerinde olduğunu, söz ettikleri coğrafyaların değişip değişmediğini, söz konusu gezginin haklı olup olmadığını kontrol etmek zorunda olduğunu düşünür. Hatta kimi gezginler antik çağda yazılmış yapıtlara kadar inerler⁵⁷. Bu bağlamda seyahatnamelerin en önemli eksikliklerinden bir diğeri olarak doğuda yazılmış kaynakları *kullanmamaları/kullanamamaları* sorunu akla gelmektedir⁵⁸. Aslında pek çok seyyahın bunu yapabilecek donanımda olduğunu söylemek zordur. Zira bilginin en önemli vasıtası olarak dil konusu burada kilit rol oynamaktadır.

Çoğunlukla seyyahlar geldikleri bölgenin dilini bilmemekte ve kendilerine gayrimüslim rehberler tutarak incelemelerini yapmaktadırlar. Bu da şüphesiz seyyahların topluma tam olarak nüfuz etmelerinin önünde bir engeldi⁵⁹. Genel olarak bakıldığında seyyahların Müslümanlardan daha çok gayrimüslimlerden bahsetmesinin diğeri bir nedeni de rehberlerinin ve bilgi kaynaklarının daha çok gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarından oluşmasıydı. Seyyahların gerek Müslüman gerekse de gayrimüslim cemaatlerin temsilcileriyle görüşüp sağlıklı bilgi alamadığı durumlarda verdikleri bilgilerin yegâne kaynağı onlara eşlik eden rehberleri idi. Dolayısıyla aldıkları bilgiler de bu yönde oluyordu. Buna ilaveten seyyahların barındıkları yerler de büyük oranda gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarının evleriydi. Özellikle de seyyahların

⁵⁵ Özdemir 2004.

⁵⁶ Faroqhi 1999, 126.

⁵⁷ Üçel-Aybet 2003, 19.

⁵⁸ Özdemir 2004.

⁵⁹ Bu konuda Lewis'in seyyahlar hakkındaki değerlendirmeleri için bkz. Lewis 1984, 247-249.

kentte kaldıkları süreler de kısıtlı ise kent halkı hakkında kendilerine söylenenlerden başka bilgi edinme imkânları da kalmıyordu⁶⁰. Gerek daha önce sahip oldukları bilgiler gerekse de sınırlı imkânlar ile edindikleri bilgilerin bir araya getirilmesi ile oluşan seyahatnameler bu bakımdan olduğundan farklı bir toplum, ülke veya şehir imgesi de ortaya çıkarabilmekteydiler⁶¹.

IV. Yabancı Seyahatnamelerde Osmanlı Şehri

Seyahatnameler verdikleri bilgiler bakımından Osmanlı tarihçileri için başlıca kaynaklardan birini oluşturmaktadır. Fakat bu zenginliğin keşfedilmesine yönelik olarak iki ana etkenden özellikle bahsetmek gerekmektedir: Birincisi Osmanlı tarihi başlıca remi yazışmalar veya resmi kroniklerden oluşan zengin bir arşiv kaynağı şeklinde olması; ikincisi de Osmanlı sosyal ve ekonomik tarihi yazma eğiliminin gelişmesidir⁶². 1980'lerden itibaren Osmanlı tarih yazımı gelişen *sosyal-ekonomik* tarih eğiliminden etkilenmiştir. Bu dönemden itibaren sosyo-ekonomik çalışmalar hız kazanmaya başladı. Böylece daha çok Osmanlı kurumlarının siyasi ve askeri taraflarını incelemek yerine imparatorluğun sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel taraflarını inceleme ön plana çıktı. Dolayısıyla devlet merkezli bir yaklaşımdan toplum merkezli bir yaklaşıma gidildi. Özellikle arşiv kaynaklı⁶³ çalışmaların çoğalmasıyla beraber bunlardaki boşlukların doldurulması noktasında seyahatnameler daha da önem kazandı. Böylece Osmanlı sosyal yapısına ilişkin olarak tarihçilerin önüne kullanılmayı bekleyen seyahatnameler önemli bilgi kaynağı olarak belirdiler⁶⁴. Şüphesiz seyahatnamelerin bu yeni tarih yazımı eğiliminde en çok kullanıldıkları alan da şehir tarihçiliği oldu⁶⁵.

⁶⁰ Yılmaz 2006, 61.

⁶¹ Faroqhi 1999, 128.

⁶² Osmanlı tarih yazımının Türkiye'deki değişimi hakkında bkz. Özel ve Çetinsaya 2001, 8-38; Ayrıca bkz. Çetinsaya 2003, 11-12.

⁶³ Osmanlı şehir tarihleri genel olarak arşiv kaynaklarına yoğunlaşmıştır ve şehir tarihi bu arşiv malzemelerinin verdiği bilgiler çerçevesinde oluşturulmuştur. Önceleri bu çalışmaların ana kaynağı tahrir defterleriyken 1960'lardan sonra şerhi sicilleri; daha sonra da temettuat defterleri ve sâlnâme kayıtları tarihçilerin kullandığı başlıca kaynaklar olmuştur. Bkz. Uğur 2005, 20.

⁶⁴ Özdemir 2004; Ayrıca bkz. Özdemir 2003.

⁶⁵ Buna karşın Türkiye'de şehir tarihi konusunda yapılan çalışmalarda seyahatnamelerin yeterince değerlendirildiğini söylemek zordur. Örnek olarak *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*'nin "*Türk Şehir Tarihi*" adlı sayısında Türkiye'deki şehir tarihi araştırmalarında seyahatnamelerin yeri ve önemi konusunda herhangi bir çalışmanın olmaması bu kaynakların tarih yazımındaki yerinin yeniliğine veya kaynak olarak kabul edilme konusundaki tartışmalara atfedilebilir. Bkz. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, *Türk Şehir Tarihi Sayısı*, C. 3/5 (2005).

Seyahatnamelerin özellikle şehir tarihi çalışmalarında kullanımları konusunda en önemli çalışmalardan biri de Emre Madran tarafından ortaya konuldu. Madran “*Seyahatnamelerde Anadolu Kenti*” adlı çalışmasında seyahatnamelerin şehir tarihleri açısından içeriklerini *yazılı* ve *çizili* bilgiler olarak iki kısımda inceler. Yazılı bilgiler başlığı altında Anadolu’nun tarihi coğrafyası, antik isimler ve kitabeler; Osmanlı ordusunun durumu gibi askeri içerikli bilgiler; Osmanlı toplumundaki dini gruplar, Anadolu’nun fiziksel coğrafyasını oluşturmak amacıyla yol güzergâhları ve yüzey şekilleri; akarsu ve maden gibi doğal zenginlikler, belli bir yörenin iklim koşulları, kırsal yerleşmeler ve kır hayatı gibi konular başta gelmektedir. Bunların yanında genelde İstanbul’u konu alan ve Osmanlı Devleti’nin sosyal, ekonomik, kültürel yaşamını, gelenek ve adetlerini aktaran seyahatnamelerde genel olarak dinsel tören ve gelenekler, çeşitli devlet kurumları, devlet yönetimi, Osmanlı erkeği ve kadını, kıyafetler, ordu, harem, eğlenceler, tarım, tıp işleri, bilim ve sanat, rivayetler ve efsaneler ve günlük yaşamdan çeşitli kesitler aktarmaktadırlar⁶⁶. Çizili bilgiler başlığı altında da seyahatname yazarının izlediği yolu gösteren veya bölgelere mahsus haritalar; kentin tümü, bir bölümünü bir sokağını veya cami kilise ve bunun gibi tek tek mimari yapıları gösteren gravür ve resimler, mimari çizimler ve XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren de fotoğraflar yer almaktadır⁶⁷. Bu genel başlıkları şehir tarihi çalışmaları bakımından biraz daha özel bazı başlıklara indirgemek mümkündür. Seyahatnamelerin büyük bir kısmında yolculuğun başladığı ve bittiği yere kadar olan şehirler veya bölgeler hakkında tasvirleri içeren genel bir anlatım tarzı hâkimdir. Zira sosyal hayatın en iyi gözlemlenebileceği yerler olarak şehirler ve bunların değişik özellikleri seyyahların peşinde oldukları farklılıkları bulabilecekleri yegâne yerlerdi.

Madran’ın ifadesiyle büyük bir kısmını fiziksel çevrenin tasvirinin oluşturduğu seyahatnameler okuyucu kitlesinin ilgisini çekecek geleneksel, sosyal, kültürel ve dinsel mekânların üzerinde özellikle durulmaktadır⁶⁸. Seyyahların şehirde kaldıkları sınırlı zaman diliminde şehir hakkındaki farklılıkların peşinde oldukları ve bunları da notlarına eklemeye çalıştıkları görülmektedir. Bu eserlerde şehrin nasıl anlatıldığı konusunda gerek Madran’ın sınıflandırmasından gerekse de Trabzon örneğinde yapmış olduğumuz çalışmadan hareketle bazı temel başlıklar belirlemek mümkündür. Bunları şehrin *fiziki yapısı* ve bu yapı üzerindeki *sosyal yapı ve buna etki eden unsurlar* olarak iki kısımda incelemek mümkündür:

⁶⁶ Madran 1985, 1305.

⁶⁷ Madran 1985, 1310-1311; Üçel-Aybet 2003, 15; Şehir tarihlerinin görsel kaynakları hakkında örnek bir çalışma için bkz. Ebel 2005, 503.

⁶⁸ Madran 2005, 1311-1312.

Şehrin Fiziki Yapısı	Sosyal Yapı
Yüzey şekilleri, kentin simgesi niteliğindeki özel oluşumlar gibi topoğrafik tanımlar	Şehrin tarihi geçmişi
Şehrin yerleşim alanı ve görünümü	Şehrin nüfusu
İklim ve bitki örtüsü	Şehirdeki yerleşimin etnik ve dini dağılımı
Sosyal hayatın merkezi olarak çarşı, pazar ve meydanlar	Şehirde günlük yaşamdan kesitler
Şehrin kalesi ve limanı	Şehrin idarecileri
Sokaklar, mahalleler ve konut tipleri	Şehri etkileyen siyasi ve askeri gelişmeler
Şehrin ulaşım ağı	Veza ve kolera gibi salgınlar
Dini, askeri, sosyal ve ticari amaçlı yapılar	Depremler, yangınlar ve tahribatları

Yukarıda iki grup halinde sınıflandırdığımız seyahatnamelerdeki bu temel şehir görüntüsünü biraz daha açıklamak gerekirse yine ilk olarak şehirlerin fiziki yapısına ilişkin değerlendirmelerden başlayabiliriz. Her bir seyyah seyahat güzergâhı üzerinde bulunan bir şehre ya karayolu ile ya da deniz yolu ile gelmekteydi. Dolayısıyla seyahatnamelerdeki şehir tarifleri zaman zaman Trabzon örneğinde olduğu gibi şehrin denizden görünüşü, şehre hâkim olan bir tepeden şehrin manzarasının tarifi veya şehrin ana giriş kollarından itibaren başlayan bir tarif ile başlar⁶⁹. Zira seyahatnamelerde görsel malzemeler de sahil şehirleri için ya şehrin denizden veya hâkim bir tepeden görünüşüne dair pek çok kaynak bulunmaktadır. Bunun yanında seyyahların üzerinde durdukları diğer bir husus da şehir yerleşimini doğrudan belirleyen yüzey şekilleri ve fiziki yapıydı. Bu zaman zaman şehrin içinden geçen bir nehrin, derelerin veya şehrin kurulduğu bir dağ yamacının tarif edilmesi şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Bu fiziki yapı üzerindeki şehir dokusunun dağılımına dair seyyahların ifadeleri ise şehrin yerleşimi konusunda bizi en çok aydınlatan ayrıntıları barındırmaktadır⁷⁰. Zira şehrin sınırları konusunda verdikleri ölçüler en azından şehrin büyüklüğünü ve genişlemesini anlamamız açısından faydalıdır. Bunun yanında şehrin sınırlarını belirleyen nehir, kayalık ve vadiler gibi bazı doğal unsurlar konusunda örnekler verilmesi seyyahların bilgilerini somutlaştıran özelliklerdir.

Genel olarak bölgelerin bir coğrafi özelliği olmakla birlikte şehirlerin yaşam koşullarının daha iyi ifade edilebilmesi için iklim ve bitki örtüsü en çok bahsedilen diğer bir husustur. Örnek olarak sahil şehirlerinin nemliliğinden iç kısımlardakilerinin ise sert iklimi ve belki de daha önemlisi bu iklim

⁶⁹ Walpole 1851, 217.

⁷⁰ Deyrolle (Tarihsiz), 10.

koşullarının salgın hastalıklar ile olan ilişkisi özellikle vurgulanıyordu⁷¹. Zaman zaman ise şehir yetişen ve iktisadi bir önem arz eden meyve ve sebzelerin de üzerinde duruluyordu.

Seyyahların şehri daha canlı bir hale getirmek için en sık kullandıkları yöntem ise şehirde yaptıkları gözlemlerin yazıya dökülmesi şeklindeydi. Özellikle sosyal hayatın merkezi olarak çarşı ve pazar yerlerine ilişkin tarifler Batılı bir seyyahın Doğu'nun farklılıklarının en iyi gözlemlenebileceği yerlerdi. Zira geleneksel Osmanlı çarşı ve pazarları zaman zaman Doğu'nun geriliğinin bir timsali olarak algılanmıştır⁷². Trabzon örneğinde şehrin en eski ticaret merkezi olarak *Çarşı Mahallesi* ile modern ve Batı tarzında bir gelişme gösteren *Meydan-i Şarki*'nin mukayesesi aslında seyyahın zihin dünyasında kendine yakın olan ile Doğulu olarak nitelendirdiği bir önyargının yansıması olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu yansıma ile seyyah kendine yakın gördüğünü Meydan-i Şarki'yi Trabzon'un *Champes- Elyées*'si olarak algımlarken geleneksel çarşıları ise doğunun ataletinin bir tezahürü olarak yansıtmaktaydı⁷³. Bu bakımdan seyyahların çarşı, pazar ve meydanlar hakkındaki yorumları bu zihin dünyasına ışık tuttuğu gibi XIX. yüzyılda özellikle önemli ticaret şehirlerinde yeni ulaşım ve haberleşme imkânları ile ortaya çıkan bir merkez değişimini de yansıması bakımından çok önemlidirler. Dolayısıyla seyyahların yaptıkları bu mukayese onların Türkler hakkındaki fikirleri ve önyargılarının Osmanlı şehrini görme biçimlerini de etkilediğini göstermektedir⁷⁴.

Şehir dokusunun en önemli ögesi şüphesiz şehrin kalesidir. Zira şehir yerleşiminin en önemli belirleyicisi olarak kale Müslim-gayrimüslim yerleşimi için bir doğal sınır olmanın yanında kaledeki yıkılma gibi değişimler de şehrin gelişimini anlamada önemlidir⁷⁵. Bunun dışında kale etrafında oluşan ve genelde varoş olarak nitelendirilen yerleşim dokusu, bunun etnik ve dini gruplara göre dağılımı ve kalenin eski ve güncel durumu ve işlevi üzerinde durulan diğer noktalarıdır. Bunun yanında en önemli ulaşım vasıtası olması itibarı ile bazı şehirlerin en çok bahsedilen yerlerinden biri de şehrin limanıydı. Burada limanın yapısı, limandaki iktisadi faaliyetler ve limanın imparatorluğun başkentine veya diğer merkezler ile olan ilişkisine ve limanın şehir için önemi gibi temel noktalardan bahsedilmektedir⁷⁶.

Özellikle mimarlık ve sanat tarihi çalışmaları için önemli olan sokaklar ve konut tipleri konusundaki ayrıntılar bize şehrin mimari dokusunu yansıtmaları

⁷¹ Smith 1833, 322.

⁷² Curzon 1854, 6.

⁷³ Bu konuda bkz. Yılmaz 2006, 26-34; Karaçavuş 2011, 71-79.

⁷⁴ Faroqhi 1999, 130-131.

⁷⁵ Kinneir 1818, 338.

⁷⁶ Smith 1833, s.322.

bakımından çok önemli bilgilerdir⁷⁷. Konutların tek ya da iki katlı olması veya yapı malzemesinin niteliği konut yapılarının oluşumunda iktisadi imkânlar kadar kültürel unsurları ifade etmektedir. Örneğin Trabzon'da yerleşimin en yoğun olduğu bölgelerde cadde ile konut arasının evin mahremiyeti için yüksek duvarlar ile ayrılması seyyahların Trabzon'daki konut tipine yönelik en sık vurguladıkları bir özelliği⁷⁸. Sokakların genişliği, taş kaldırım olup olmadığı ve temizliği dikkat çekilen noktalarıdır. Bu bağlamda seyyahların şehre giriş noktaları ve takip ettiği güzergâhlar da aslında bize şehrin temel ulaşım ağlarını da yansıtmaktadır⁷⁹. Trabzon gibi sahil şehirleri için en önemli ulaşım vasıtası deniz yolu olurken iç kısımlarda yer alan şehirler için siyasi, ticari ve askeri bakımdan en çok kullanılan ve önemli merkezleri birbirine bağlayan yollar tercih edilmekteydi. Zira bunların dışındaki yollar seyyahlar için hem güvenlik hem de ulaşım imkânları bakımından ciddi zorluklar çıkarabiliyordu.

Şehirlerde konutlardan başka şehrin mimari dokusuna hâkim olan dini, askeri, sosyal ve ticari amaçlı yapılardan da ayrıntıları ile bahsedilmektedir. Bunlar arasında cami, han, hamam, türbe, zaviye ve medrese gibi eserler örnek verilebilir. Fakat seyyahların özellikle kiliseler, bunların mimari özellikleri, camiye çevrilip çevrilmediği gibi gayrimüslimlerin dini yapılarına yönelik bir eğiliminin olduğunu da belirtmek gerekir. Bilhassa şehirlerde Osmanlı hatta Türk hâkimiyeti öncesi eserlerin daha çok vurgulanması Trabzon örneğinde Osmanlı idaresinde önceden var olan dini yapıların cesametini geçmeyen yapıların yapılmamasına veya seyyahların seçiciliğine bağlamak mümkündür. Elbette bu tespitlerimiz şehrin sahip olduğu bu tür yapıların niteliğine ve sayısına göre değişmektedir.

Yukarıda seyyahların gidecekleri yer hakkında önceden bir bilgi birikimine sahip olduğunu belirtmiştik. Bunun en belirgin bir şekilde karşımıza çıktığı örnekler ise şehirlerin tarihi ile ilgili olan anlatımlardır. Seyyah evvela şehrin adından başlayarak antik geçmişe kadar inmekte şehrin tarihine yönelik olarak kronolojik bir değerlendirme yapmaktadır⁸⁰. Fakat bu geçmiş çoğu kez şehirlerin Türk/Osmanlı idaresine geçmesine kadar getirilir. Şehirlerin antik döneminden itibaren güncel durumu arasında seyyahlar, elde ettikleri bilgiler oranında değerlendirme yaparak şehirlerin gelişme ya da gerileme içinde olup olmadıklarını ortaya koymaya çalışır. Hatta bazılarının bu tarihi geçmişe binaen halkın etnik kökenine kadar inen bağlantılar kurmaya ve bu şekilde aslında var

⁷⁷ Madran 1985, s.1312.

⁷⁸ Fallmerayer 2002, s.46

⁷⁹ Southgate 1840, s.152.

⁸⁰ Texier 2002, s.154.

olmayan bir kimlik oluşturma amacıyla oldukları görülür⁸¹. Bu anlatıların bazısının bir bakıma Türk/Osmanlı idaresini *tarihin sonu* olarak düşünmemize neden olacak bir kesinti sergilemeleri⁸² seyyahların hedefledikleri okuyucu kitlesinin ilgisi bağlamında oluşan bir tercih olduğu kadar yukarıda da değindiğimiz gibi Doğu kaynaklarından uzak olmaları; yani Türk/Osmanlı dönemine has kaynaklardan mahrum olmaları ya da kendilerine bilgi veren rehber, konsolos veya diğer araçların tercihlerinden ile de açıklanabilir.

Seyahatnamelerin tarih yazımında en çok kullanıldıkları yerlerden biri de şehirlerin nüfusları hakkında verdikleri bilgiler konusunda karşımıza çıkmaktadır. Osmanlı coğrafyasını gezen hemen hemen her seyyah şehirlerin nüfuslarını vermek konusunda kendilerini zorunlu hissetmişlerdir. Bu tahmin bazen şehirdeki hane veya aile sayısına bazen de toplam nüfusa ilişkin bir rakam şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Bunun yanında bu nüfusun etnik ve dini gruplara göre dağılımını da yapmak seyyahların ihmal etmedikleri bir detaydı. Şehirdeki grupların nerelerde ikamet ettikleri şehir mahalle ve varoşlarının dini gruplara göre olan dağılımı konusunda da bilgilerle karşılaşmak mümkündür. Bu seyahatnamelerde genellikle bir şehir için bir nüfus tahmini olmakla birlikte az da olsa eyalet ve bölgelerin nüfuslarına ilişkin verilerle de karşılaşmaktayız⁸³. Fakat burada asıl vurgulanması gereken konu bu kaba nüfus verilerinin nasıl kullanılacaklarına ilişkindir. Seyahatnameler merkezli şehir tarihi çalışmalarında da görüldüğü gibi seyyahların tahminlerinden yaklaşık bir şehir/bölge nüfusu ortaya konulmaya çalışılmıştır⁸⁴. Sadece seyyahların verdiği rakamlara bakıldığında bile aynı döneme ilişkin tahminlerde bile bir tutarsızlık olduğu ve hatta bazı seyyahların şehrin nüfusuna ilişkin daha önceki tahminleri de göz önünde bulundurduğu görülmektedir⁸⁵. Bu bakımdan bu rakamların kullanımında oldukça dikkatli bir yaklaşım sergilemek gerekmektedir⁸⁶. Özellikle seyyahın amacına, yeteneğine ve tahmin gücüne göre değişen bu rakamlar gerek toplam gerekse de etnik ve dini gruplara göre olan dağılım konusunda döneme ilişkin diğer kaynaklar ile mukayeseli bir şekilde

⁸¹ Faroqhi 1999, 126; Bu konuda özellikle de tarih, mekân ve insan bağlamında örnek bir çalışma için bkz. Yılmaz 2013.

⁸² Faroqhi bu noktada en önemli etkenlerden biri olarak seyahat yazarında Ortadoğu tarihinin çok yavaş ilerlediğine dair olan inancının etkili olduğunu; Anadolu, Mısır ve Suriye'nin seyahatin yapıldığı dönemdeki çağdaş sakinlerinin firavunların, İncil'deki peygamberlerin veya antikçağın insanların yanında silik kaldığını ifade eder. Faroqhi 1999, 127-128; 140-141.

⁸³ Panzac 1997, s.119-120.

⁸⁴ Örnek olarak bkz. Yılmaz 2006; Lowry 2004, s.15-29; Mangaltepe 2009, s.69-80.

⁸⁵ 1840 yılında Trabzon'a gelen Ainsworth şehrin nüfusu konusunda seyyahların daha önceki tahminlerini eleştirerek kendine göre daha gerçekçi bir nüfus tahmini yapmaya çalışıyordu. Bkz. Ainsworth 1842, s.399-400.

⁸⁶ McCarty 2002, 89.

kullanılmalıdır. Özetle bu şekilde gerek diğer çağdaş eserler gerekse de resmi kaynaklar ile mukayeseli bir şekilde kullanıldıkları takdirde seyahatçıların tahminleri kent nüfuslarının yaklaşık bir rakamını vermekte yardımcı olabilecek niteliktedir⁸⁷.

Şehrin daha canlı bir tasvirini ortaya çıkarmak için seyahatçıların günlük yaşamdan bazı kesitleri de anlatma yolunu seçtiklerini görmekteyiz. Bu genel olarak insanın tasviri şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Bu tasvir bazen görüşülen bir devlet görevlisi veya idareci ile olan bir mülakatın anlatılması ve bundan Türk idarecisi tipine dair değerlendirmeler yapılması şeklinde de olmaktadır. Sosyal hayatın daha canlı tasviri için zaman zaman gezilen çarşı ve pazarda karşılaşılan Müslüman, Rum veya Ermeni esnafının tutum ve davranışları bazen de sokaktaki çocukların veya geleneksel kıyafetleri ile dolaşan kadınların tasvir edilmesi şeklinde belirmektedir⁸⁸. Burada halkın yaşamına ilişkin, misafir olunan evdeki gündelik hayat, halkın toplu olarak bulunduğu kahvehane gibi toplu mekânlar, bayram ve şenlik yerleri gibi toplumsal yaşamın en iyi gözlemlenebileceği yerler tercih edilmektedir⁸⁹. Bu bağlamda seyahatçıların üzerinde durduğu bir diğer nokta da toplumsal hayatı etkileyen mühim hadiselerdir. Bu zaman zaman siyasi ve askeri gelişmeler ve buna bağlı olarak yaşanan sorunlar olabileceği gibi veba ve kolera gibi salgınlar ve bunların şehirlerde neden olduğu yıkımlar hakkında da önemli bilgilere ulaşmak mümkündür⁹⁰. Salgınlar gibi şehirler üzerinde derin etkiler bırakan yangın ve depremler gibi olaylar da seyahatçıların notlarında aktardığı konulardan bazılarıdır.

Sonuç olarak yukarıda değerlendirildiği üzere, Türkiye’de sosyal-ekonomik tarih çalışmalarında görülen artışla beraber seyahatnamelerin daha da önemli kaynaklar haline geldiği görülmektedir. Seyahatnameler her ne kadar edebi bir kaynak olmak ve bu bakımdan üzerinde değişik çalışmalar yürütülmekle beraber tarih, arkeoloji ve sanat tarihi gibi pek çok disiplin için önemli bilgileri ihtiva eden eserlerdir. Konumuz açısından bakıldığında ise ülkemizde son yıllarda özellikle şehir tarihine yardımcı olmak maksatlı bu tür yayınlar ortaya çıkmaya başlamıştır. Fakat bu çalışmaların tümünün akademik bir nitelik taşıdığını söylemek zordur. Bunların önemli bir kısmı üniversite dışı amatör çalışmaların ürünü olarak bir *tercüme* ve *derleme* çalışmasının sonucu olarak karşımıza çıkmaktadır. Buna karşın seyahatnameler üzerindeki yüksek lisans ve doktora düzeyinde akademik çalışmaların çoğalması ile beraber

⁸⁷ Akbayar 1985, 1238-1246.

⁸⁸ Fallmerayer 2002, 175-205.

⁸⁹ Fransız seyahatçıların gözüyle Osmanlı toplumu ve yaşayışı hakkında bkz. Güner 2010, 63-363.

⁹⁰ Spencer 1838, 15.

ülkemizde seyahatnamelerin değerinin anlaşılması konusunda olumlu bir gelişme olarak kabul edilebilir.

Burada seyahatname literatürü hakkındaki en önemli kıstas seyahatnameler üzerinde yapılacak olan çalışmaların niteliğinde saklıdır. Zira konumuz açısından seyahatnameleri önemli kılan bunların tarih araştırmalarında doldurduğu önemli bir boşluktur ve kullanımlarında da bazı önemli noktaları göz önünde bulundurmak gerekmektedir. Yukarıda da belirttiğimiz gibi eksiklikleri olmakla birlikte, dönemin diğer kaynakları ile mukayese edilip bilgilerin doğruluğu, yazarların da özellikleri ve dönemin olayları ve yaygın söylemleri tahlil edildiğinde, verilen bilgiler, yapılacak olan çalışmalarda vazgeçilmez kaynaklar olma özelliğini korumaktadırlar. Bu bakımdan seyahatnamelerin araştırmacıyı en az ölçüde yanlış çıkarımlara sevk etmesini engellemek için seyahatname gibi seyyahın da bir değerlendirmeye tabi tutulması ile mümkün görünmektedir. Seyahatnamelerin kaynak değerini belirlemede şüphesiz en önemli ölçütlerden biri de bu kaynakların kendi içindeki tutarlılıkları ve bunların Osmanlı arşiv malzemesi, salname, konsolosluk raporları ve diğer araştırma inceleme eserleri ile mukayesesiyle ortaya çıkacaktır. Bu bakımdan seyahatnameleri akademik araştırmalar için daha değerli kılacak olan saydığımız kaynaklarla beraber değerlendirilmeleri ve bu değerlendirmelerin meyveleri olarak daha sağlam verilere dayanan yeni çalışmaların ortaya çıkması olacaktır.

KAYNAKLAR

- Acun 2002 Fatma Acun, “Seyyah Söylemi ve Trabzon’a Gelen Yabancı Seyyahlar”, *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu Bildirileri*, (3–5 Mayıs 2001), c. I, Trabzon Valiliği Yayınları, Trabzon, s.143-149
- Afyoncu 2007 Erhan Afyoncu, *Tanzimat Öncesi Osmanlı Tarihi Araştırma Rehberi*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul
- Ainsworth 1842 William Francis Ainsworth, *Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea, and Armenia*, vol. II, John W. Parker, London
- Akbayar 1985 Nuri Akbayar, “Tanzimat’tan Sonra Osmanlı Devleti Nüfusu”, *Tanzimat’tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, c. V, İletişim Yayınları, İstanbul, s. 1238-1246
- Akman 2011 Filiz Barın Akman, *Batılı Kadın Seyyahların Gözüyle Osmanlı Kadını*, Etkileşim Yayınları, İstanbul
- Angiolello ve Delassandri 2007 G. M. Angiolello, V. Dalessandri, *Seyyahların Gözüyle Sultanlar ve Savaşlar*, Çev. Tufan Gündüz, Yeditepe Yayınevi, İstanbul.
- Arslan 1992 Necla Arslan, *Gravür ve Seyahatnamelerde Anısal Yapılarıyla İstanbul(18. Yüzyıl Sonu ve 19. Yüzyıl)*, Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul
- Bassnet 2003 Susan Bassnet, “Introduction”, *Literature of Travel and Exploration: An Encyclopedia*, ed. Jennifer Speake, vol. I, Routledge, New York
- Beşiryan Aylin Beşiryan, “Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi Kütüphanesinde 19. Yüzyıl Osmanlı Tarih Yazımına Işık Tutabilecek Batılı Kaynaklardan Seçmeler”, <http://www.obarsiv.com/guncel-kutuphane-haftasi-metin.html> (E.T. 12.02.2013)
- Blanton 1997 Casey Blanton, *Travel Writing: The Self and the World*, Routledge, New York
- Bryer ve Winfield 1985 Anthony Bryer - David Winfield, *The Byzantine Monuments and Topography of The Pontos*, vol. I, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington DC.
- Burian 1951 Orhan Burian, “Türkiye Hakkında Dört İngiliz Seyahatnamesi”, *Belleten*, c. XV/ 57, (Ankara, 1951), s. 223-245
- Busbeg (Trhz) Ogier Ghiselin de Busbeg, *Türkiye’yi Böyle Gördüm*, Çev. Aysel Kurutluoğlu, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul.
- Celkan 1984 Gül Celkan, *18. ve 19. Yüzyıllarda İngiliz Seyahatnamelerinde Türkiye ve Türkler*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara

- Cıkay 2012 Nezif Cıkay, *Seyyahların Gözüyle Halep*, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Şanlıurfa.
- Cuinet 1890 Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie: géographie administrative, statistique descriptive et raisonnée de chaque province de l'Asie Mineure*, Tome 1-4, E. Leroux, Paris
- Curzon 1854 Robert Curzon, *Armenia: A Year at Erzurum and on The Frontiers of Russia, Turkey and Persia*, J. Murray, London
- Çetin 2011 Firdevs Çetin, *Batılı Seyyahlara Göre İstanbul'un Gayrimüslim Ahalisi (1553-1673)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara
- Çetinsaya 2003 Gökhan Çetinsaya, "Türkiye'de Siyasî Tarihçiliğin Yükselen Düşüşü: "Gök Ekini Bıçmış Gibi", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, c. 1/2, (İstanbul, 2003), s. 7-15
- Desmet-Gregoire 1991 Helene Desmet-Gregoire, *Büyülü Divan, 18. Yüzyıl Fransa'sında Türkler ve Türk Dünyası*, Eren Yayıncılık, İstanbul
- Deyrolle (Tarihsiz) Théophile Deyrolle, *1869'da Trabzon'dan Erzurum'a Seyahat*, çev. Reşat Ekrem Koçu, Çığır Kitabevi, İstanbul.
- Doğan 2008 Güner Doğan, *İngiliz ve Fransız Seyyahlara Göre 17. Ve 18. Yüzyıllarda Ege Adaları (Midilli, Sakız, Susam, Rodos) ve Çevresi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- Ebel 2005 Kathryn A. Ebel, "Osmanlı Şehir Tarihinin Görsel Kaynakları", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, c. 3/6, s.487-515.
- Emiroğlu 1989 Kudret Emiroğlu, "Trabzon Seyahatnameleri Bibliyografyası", *Trabzon Kültür- Sanat Yıllığı*, İstanbul, s.189-219
- Eraşar 2000 Osman Eraşar, *Seyahatnamelerde Kayseri*, Kayseri Ticaret Odası, Kayseri.
- Ercüment 1991 Sibel Ercüment, *XIX. Yüzyıllarda Batılı Seyyahlara Göre Doğu ve Orta Karadeniz*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- Eyice 1963 Semavi Eyice, "X. Hommaire de Hell ve Resam Jules Laurens", *Belleten*, XXVII/105, s.59-104.
- Fallmerayer 2002 J. Philip Fallmerayer, *Doğu'dan Fragmanlar*, çev. Hüseyin Salihoğlu, İmge Kitabevi Ankara
- Faroqhi 1999 Suraiya Faroqhi, *Approaching Ottoman History*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Faroqhi 2010 Suraiya Faroqhi, *Osmanlı Tarihi Nasıl İncelenir?*, çev. Zeynep Altok, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

Fransız Seyahatnameleri

Osmanlı Şehir Tarihleri Açısından Yabancı Seyahatnamelerin Kaynak Değeri

- Fransız Seyahatnameleri ve Tarihin Aynasında İzmir Kolokyumu*, İzmir 2002
- Göksel 2003 Sema Emel Göksel, *The Ailing Imperialists: The Ottoman Empire in British Travel Literature 1821–1876*, Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul
- Gürer 2010 Serpil Gürer, *XVII-XVIII ve XIX. Yüzyıllarda Fransız Seyahatnamelerinde Osmanlı Toplumunu*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.
- Günaydın ve Kaptan 2000 Nurşen Günaydın - Raif Kaptan, *Seyahatnamelerde Bursa*, Bursa Ticaret Odası Yayınları, Bursa
- Güzel 2010 Eylem Güzel, *Ege Bölgesi Kent Mimarisinin Seyahatname ve Gravürlere Yansıması (18. ve 19. Yüzyıllar)*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Van
- Hamilton 1842 William J. Hamilton, *Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia*, vol. I-II, John Murray, London.
- Hazard 1981 Paul Hazard, *Batı Düşüncesindeki Büyük Değişme*, Çev. Erol Güngör, Ötüken Yayınevi, İstanbul
- Howard 1978 G. W.,FrederickHoward, *Türk Sularında Seyahat*, Çev. Ş. Serdar Türet, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul
- Türk ve Batı İmajı Sempozyumu*
I. Uluslararası Seyahatnamelerde Türk ve Batı İmajı Sempozyumu Belgeleri, 28.10.-01.11.1985, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, 1985.
- İldem 2000 Arzu Etensel İldem, *Fransız Gezginlerin Gözüyle Türkler ve Yunanlılar*, Boyut Kitapları, İstanbul
- Karaca 2010 Nursel Karaca, *Seyahatnamelere Göre Diyarbakır'ın Osmanlı Dönemi Mimarı Dokusu Üzerine Bir Değerlendirme*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Van.
- Karaçavuş 2011 Ahmet Karaçavuş, "Toplumsal Mekânın Merkezinin Değişimi Üzerine Bir Deneme: XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Trabzon'da Geleneksel Yaşamın Hükümsüzleşmesi", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, S. 5, s.71-99.
- Karagülle 2007 Ender Karagülle, *Seyahatnamelerde Malatya*, Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Niğde.
- Karakaya 2007 Meliha Karakaya, *Seyahatnamelerde Nevşehir*, Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Niğde.

- Kinneir 1818 John MacDonald Kinneir, *Journey Through AsiaMinor, Armenia, and Koordistan in theYears 1813 and 1814*, J. Murray, London.
- Korkusuz 2003 M. Şefik Korkusuz, *Seyahatnamelerde Diyarbakır*, Kent Yayınları, İstanbul.
- Köse 2009 Bayram Arif Köse, *Ortaçağ Seyahatnamelerinde Trabzon-Erzurum Güzergâhı, Erzincan ve Kars (Coğrafi, Siyasi, Ekonomik ve Kültürel Açıdan İncelenmesi)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum.
- Küçüker 2010 Yüksel Küçüker, *Trabzon Tarihi Bibliyografyası*, Serander Yayınları, İstanbul.
- Lewis 1963 Bernard Lewis, *Istanbul and the Civilization of the Ottoman Empire*, University of Oklahoma Press, Oklohama
- Lewis 1984 Bernard Lewis, “Doğu’ya Giden Bazı İngiliz Seyyahları”, Çev. E. Erdim - S. Özbaran, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, S. 2, s.245-264.
- Lowry 2004 Heath W. Lowry, *Seyyahların Gözüyle Bursa 1326–1923*, Çev. Serdar Alper, Eren Yayınları, İstanbul.
- Lowry 2005 Heath W. Lowry, “Ottoman Bursa in Travel Accounts, (M. Akif Erdoğan)”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, S. 20/1, s.211-212.
- Löschburg 1998 Winfried Löschburg, *Seyahatin Kültür Tarihi*, Çev. Jasmin Traub, Dost Kitabevi, Ankara.
- Mackintosh 2009 Ian B. Mackintosh, *Travel Narratives Over Five Centuries*, vol. 1-3, Roudledge, Upso.
- Maclean 2006 Gerald Maclean, *The Rise of Oriental Travel: English Visitors to the Ottoman Empire, 1580-1720*, Palgrave Macmillan, Hamshire.
- Maden 2011 Ahmet Mümtaz Maden, *Olivier’ye Göre Anadolu (Birecik, Şanlıurfa, Mardin, Nusaybin)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Madran 1985 Emre Madran, “Seyahatnamelerde Anadolu Kenti”, *IX. Türk Tarih Kongresi*, 21-25 Eylül 1981, c. III, TTK, Ankara, s.1303-1322.
- Mahiroğulları 2001 Adnan Mahiroğulları, *Seyyahların Gözüyle Sivas*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul.
- Mangaltepe 2009 İsmail Mangaltepe, *Seyyahların Gözüyle Van (XIX. Yüzyıl)*, Kitabevi Yayınları, İstanbul.
- Mantran 1962 Robert Mantran, *Istanbul dans la Seconde Moitie du XVIIe Siecle; Essai d'histoire institutionnelle, economique et sociale*, Librairie Adrien Maisonneuve, Paris
- Mantran 1965 Robert Mantran, *La viequotidienne à Constantinople autemps de Soliman le Magnitique et de ses successeurs XVIe et XVIIesiecles*, Hachette, Paris.
- Mantran 1990 Robert Mantran, *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul, Kurumsal, İktisadi, Toplumsal Tarih Denemesi*, c. I-II, Çev. M. A. Kılıçbay-E. Özcan, TTK, Ankara.

Osmanlı Şehir Tarihleri Açısından Yabancı Seyahatnamelerin Kaynak Değeri

- Mantran 1991 Robert Mantran, *16. ve 17. Yüzyılda İstanbul'da Gündelik Hayat*, Çev. M. Ali Kılıçbay, Eren Yayınları, İstanbul.
- Markopolo 1979 *Markopolo Seyahatnamesi*, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul.
- Mccarty 2002 Justin Mccarty, "Factors in the Analysis of the Population of Anatolia", *Population History of the Middle East and the Balkans*, Isis Pres, İstanbul, s.85-112.
- Montaqu (tarihsiz) Lady Montaqu, *Türk Mektupları 1717-1718*, Çev. Aysel Kurutluoğlu, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul.
- Murray 1840 Murray, John, *A Handbook for Travellers in the Ionian Islands, Greece, Turkey, Asia Minor and Constantinople*, London
- Nasıroğlu 2010 Mehtap Nasıroğlu, *Batılı Seyahatların Gözüyle Mardin ve Çevresi (Mardin, Nusaybin ve Hasankeyf)*, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Şanlıurfa
- Olivier 1977 Olivier, *Türkiye Seyahatnamesi (1790 Yıllarında Türkiye ve İstanbul)*, Çev. Oğuz Gökmen, Karadeniz Kitabevi, Ankara.
- Ortaylı 1987 İlber Ortaylı, "Türkler Hakkında Yazılmış Seyahatnameler", *I. Uluslararası Seyahatnamelerde Türk ve Batı İmajı Sempozyumu*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, s.115-132.
- Önder 1948 Mehmet Önder, *Seyahatnamelerde Konya*, Yeni Kitap Basımevi, Konya,
- Özdemir 2003 Bülent Özdemir, "The 19th Century European Travelers' Accounts as the Shared or Comparative Sources in Writing Ottoman History", *6th Annual Mediterranean Studies Conference*, Central European University, Budapeşte, Macaristan, 18-31 Mayıs 2003.
- Özdemir 2004 Bülent Özdemir, "Passive Record or Image Makers: British Travelers' Accounts of Ottoman Empire and the Problem of Writing Ottoman History", *Symposium CIEPO-16*, Warsaw University, Varşova, Polonya, 14-19 Haziran 2004.
- Özel ve Çetinsaya 2001 Oktay Özel - Gökhan Çetinsaya, "Türkiye'de Osmanlı Tarihçiliğinin Son Çeyrek Yüzyılı: Bir Bilanço Denemesi", *Toplum ve Bilim*, S. 91, s.8-38.
- Panzac 1997 Daniel Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba (1700-1850)*, Çev. Serap Yılmaz, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Peker 2003 Leyla Doğan Peker, *İngiliz Seyyahların Seyahatnamelerinde Bursa (17. ve 20. Yüzyıllar Arası)*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa.
- Pınar 1994 İlhan Pınar, *Gezginlerin Gözüyle İzmir 19. Yüzyıl*, c. 3, Akademi Kitabevi, İzmir.
- Pınar 1996a İlhan Pınar, *Gezginlerin Gözüyle İzmir 18. Yüzyıl*, c. 2, Akademi Kitabevi, İzmir.

- Pınar 1996b İlhan Pınar, *Gezginlerin Gözüyle İzmir 19. Yüzyıl*, c. 4, Akademi Kitabevi, İzmir.
- Pınar 1997 İlhan Pınar, *Gezginlerin Gözüyle İzmir 20. Yüzyıl*, c. 5, Akademi Kitabevi, İzmir.
- Pınar 1998 İlhan Pınar, *Gezginlerin Gözüyle İzmir 17. Yüzyıl*, c. 1, Akademi Kitabevi, İzmir.
- Pınar 2001 İlhan Pınar, *Hacılar, Seyyahlar, Misyonerler ve İzmir, Yabancıların Gözüyle Osmanlı Döneminde İzmir: 1608-1918*, İzmir BB Kültür Yayınları, İzmir.
- Pınar 2002 İlhan Pınar, Seyyahlar ve Seyahatnamelerde İzmir”, 21. Yüzyıl Eşiğinde İzmir, Uluslararası Sempozyum, 2000, İzmir Yayıncılık, İzmir, s.114-120.
- Raczynski 1980 Edvard Raczynski, *1814'te İstanbul'dan Çanakkale'ye Seyahat*, çev. Kemal Turan, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul.
- Reyhanlı 1983 *İngiliz Gezginlerine Göre XVI. Yüzyılda İstanbul'da Hayat 1582-1599*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Said 1999 Edward Said, *Oryantalizm*, Çev. Selahattin Ayaz, Pınar Yayınları, İstanbul.
- Sarı 1998 Tanju Sarı, *17. Yüzyıl İngiliz Seyahatnameleri Doğrultusunda Osmanlı İktisadi Yapısı*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Schiffer 1999 Reinhold Schiffer, *Orientalpanorama: British travellers in 19th century Turkey*, GA Rodopi, Amsterdam; Atlanta
- Smith 1833 Eli Smith, *Researches of the Rev. E. Smith and H. G. H. Dwight in Armenia Including A Journey Thorough Asia Minor*, I-II, Crocker and Brewster, New York
- Southgate 1840 Horatio Southgate, *Narrative of A Tour Armenia, Kurdistan, Persia and Mesopotamia*, Vol. I, Tilt and Bogue, London.
- Speake 2003 Jennifer Speake, (ed.) *Literature of Travel and Exploration: An Encyclopedia*, ed. Jennifer Speake, c. I-III, Roudledge, New York.
- Şahin 2005 Gürsoy Şahin, *Ondokuzuncu Yüzyılda İngiliz Seyahatnamelerine Göre Türkiye ve Türkler (W.Wittman-1803, R. R. Madden-1829, C.Fellows-1852, E.J.Davis-1879, W. J. J. Spry-1895)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara
- Şahin 2007 Gürsoy Şahin, *İngiliz Seyahatnamelerinde Osmanlı Toplumunu ve Türk İmajı*, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul
- Şahin 2007 Nimet Şahin, *Batı Seyahatnamelerine Göre XIX. Yüzyılın Osmanlı Toplumunda Kadın ve Aile*, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara

Osmanlı Şehir Tarihleri Açısından Yabancı Seyahatnamelerin Kaynak Değeri

- Şencan 2010 Elif Evrim Şencan, *Seyahatnamelere Göre XVII. Yüzyılda Karadeniz Çevresinde Günlük Hayat*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- Tavernier 1980 J. B. Tavernier, *XVII. Asır Ortalarında Türkiye Üzerinden İran'a Seyahat*, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul.
- Tavernier 2006 J. B. Tavernier, *Tavernier Seyahatnamesi*, Çeviren: Teoman Tunçdoğın, Kitap Yayınevi, İstanbul.
- Texier 2002 Charles Texier, *Küçük Asya: Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi*, C. II, çev. Ali Suat; Latin Harflerine Akt. Kazım Yaşar Koprıman, sad. Musa Yıldız, Enformasyon ve Dökümantasyon Hiz. Vakfı, Ankara.
- Thevenot 1978 *1655-1656'da Türkiye*, Çev. Nuray Yıldız, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul.
- Thevenot 2009 Jean Thevenot, *Thévenot Seyahatnamesi*, Stefanos Yerasimos'un Anısına, ed. Stefanos Yerasimos, Çev. Ali Berktaş, Kitap Yayınevi, İstanbul.
- Tott 1984 Baron De Tott, *Türkler ve Tatarlara Dair Hatıralar (18. Y. Yılda)*, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul.
- Tournefort 2005 Joseph de Tournefort, *Tournefort Seyahatnamesi*, ed. Stefanos Yerasimos, Çev. Ali Berktaş, Teoman Tuçdoğın, I-II. Kitap, Kitap Yayınevi, İstanbul
- Tuzcu 2007 Ali Tuzcu, *İlk Çağlardan Cumhuriyete Seyahatnamelerde Amasya*, Amasya Belediyesi Kültür Yayınları, Kayseri.
- Türkiye Araştırmaları*
Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, Türk Şehir Tarihi Sayısı, c. 3/5, 2005 (İstanbul)
- Ubucini 1977 Ubucini, *1855'te Türkiye*, çev. Ayda Düz, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul
- Uğur 2005 Yunus Uğur, "Şehir Tarihi ve Türkiye'de Şehir Tarihçiliği: Yaklaşımlar, Konular ve Kaynaklar", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, c. 3/6, (İstanbul), s.9-26
- Ulugün 2008 Yavuz Ulugün, *Seyahatnamelerde Kocaeli ve Çevresi*, İzmit Rotary Kulübü, İzmit.
- Usta 1999 Veysel Usta, *Anabasis'ten Atatürk'e Seyahatnamelerle Trabzon*, Serander Yayınları, Trabzon.
- Üçel-Aybet 2003 Gülgün Üçel-Aybet, *Avrupalı Seyyahların Gözünden Osmanlı Dünyası ve İnsanları (1530-1699)*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Üçel-Aybet 2010 Gülgün Üçel-Aybet, *Avrupalı Seyyahların Gözüyle Osmanlı Ordusu (1530-1699)*, İletişim Yayınları, İstanbul.

- Walpole 1851 FrederickWalpole, *The Ansayrii and the Assassins: With Travels in the Further East in 1850 to1851 ,Including a VisittoNineveh*, Rihrad Bentley, London.
- Washington ve Hamilton 1839 John Washington - W. I. Hamilton, “Instructions of the Council of the Royal Geographical Society of London Addressed to the Leaders of the Expedition for Exploring in Kurdistan. 1st June, 1838”, *Journal of theRoyalGeographicalSociety of London*, vol. 9, s.xiii-xxii.
- Weber 1952 Shirly Howard Weber, *Voyages and Travels in the Near East Made During the XIX. Century*, American School of Classical Studies at Athens, New Jersey.
- Wolff 1846 Joseph Wolff, *A Narrative of a Missionto Bokharato Ascertain the Fate of Colonel Stoddart and Captain Connolly*, London Publisher, London.
- Yerasimos 1991 Stephane Yerasimos, *Les Voyageurs Dans L'Empire Ottoman (XIVe-XViesiècles)*, TTK, Ankara.
- Yıldırım 2010 Fahri Yıldırım, *333'ten 1933'e Seyahatnamelerde Sakarya*, Sakarya İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, İstanbul.
- Yılmaz 2012 Ela Yılmaz, *19. Yüzyılın Seyahatnâme ve Gravürlerinde Osmanlı Çağı Anadolu Konutu Üzerine Bazı Tespitler*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- Yılmaz 2006 Özgür Yılmaz, *Batılı Seyyahlara Göre Trabzon (1808-1878)*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trabzon.
- Yılmaz 2013 Özgür Yılmaz, “Seyyahların Kaleminden Bir Kentin Kimliği: 19. Yüzyıl Trabzon’u Örneği”, *Geçmişten Günümüze Seyahatler ve Seyahatnameler*, ed. M Ali Beyhan, Kitabevi Yayınları, İstanbul. s.111-140.
- Yurdusev 2004 Esin Yurdusev, “Studying Ottoman Diplomacy: A Review of the Sources”, *Ottoman Diplomacy Conventionalor Unconventional*, ed. N. Yurdusev, Plagrave Macmillan, New York, s..
- “Osmanlı’ya Duyulan İlgi, Seyahatnameler ve Oryantalizm...”, <http://www.obarsiv.com/dokumantasyon/monograflar.html> (E.T. 12.02.2013)

Özgür Yılmaz